National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(68): 133-136
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Neeta
Research Scholar,
Department of Education,
National Sanskrit University,
Tirupati A.P

Correspondence:
Neeta
Research Scholar,
Department of Education,
National Sanskrit University,
Tirupati A.P

संस्कृतनीतिसाहित्ये शैक्षिकतत्वानामनुशीलनम्

नीता

सारांशः
संस्कृतवाङ्मये ज्ञानस्य प्रायः सर्वे आयामाः समाहिताः दृश्यन्ते। धर्मः, दर्शनम्, नीतिः, समाजव्यवस्था, चिकित्सा, खगोलविज्ञानम्, गणितम्, भाषाविज्ञानम्, सङ्गीतशास्त्रम्, नाट्यशास्त्रम्, योगः, पर्यावरणचिन्तनम् इत्यादयः विविधविषयाः अस्मिन् विपुलसाहित्ये सुविस्तृतरूपेण निरूपिताः सन्ति। एषः विशालः ज्ञाननिधिः प्राचीनानां महर्षीणां, कवीनां, दार्शनिकानां च निरन्तरसाधनायाः, चिन्तनस्य, अनुसन्धानस्य च अमूल्यं फलमिति वक्तुं शक्यते। तेषां दीर्घकालीनपरिश्रमस्य परिणामस्वरूपमेव अद्यापि संस्कृतवाङ्मयं विश्वस्य प्राचीनतमेषु समृद्धतमेषु च ज्ञानकोशेषु अन्यतमं मन्यते। संस्कृतनीतिसाहित्यं केवलं नीतिवचनानां सङ्ग्रहरूपं नास्ति, अपि तु मानवीयजीवनस्य परिष्काराय, सदाचारस्य संवर्धनाय, विवेकस्य विकासाय, आत्मसंयमस्य स्थापनाय तथा सामाजिकदायित्वस्य बोधनाय निर्मितः महत्त्वपूर्णः साहित्यविभागः अस्ति। भारतीयपरम्परायां शिक्षायाः उद्देश्यं केवलं ज्ञानार्जनं न मान्यते, अपि तु ज्ञानस्य सदुपयोगः, चरित्रनिर्माणम्, आत्मनियन्त्रणम्, सामाजिकहितचिन्तनम् तथा व्यक्तित्वस्य सर्वाङ्गीणविकासः अपि शिक्षायाः प्रमुखानि प्रयोजनानि मन्यन्ते। एतेषां शैक्षिकमूल्यानां स्पष्टं प्रतिपादनं संस्कृतनीतिसाहित्यस्य विविधेषु ग्रन्थेषु दृश्यते। अतः संस्कृतनीतिसाहित्यं भारतीयशैक्षिकचिन्तनस्य एकं महत्त्वपूर्णं स्रोतः इति वक्तुं शक्यते

कूटशब्दाः नीति, तत्व, साहित्यम्, चाणक्यनीतिः, विदुरनीतिः, नीतिशतकम्, शुक्रनीतिः, चारित्रिकशिक्षा, मूल्यशिक्षा, आत्मानुशासनम्।

प्रस्तावना
भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रमुखं माध्यमं संस्कृतभाषैव इति सर्वविदितम्। संस्कृतभाषायाः महत्त्वं केवलं वेदसंरक्षणपर्यन्तं सीमितं नास्ति, अपितु भाषाविज्ञानस्य, सांस्कृतिकपरम्परायाः, ज्ञानविज्ञानस्य च आधाररूपेणापि तस्याः विशिष्टं स्थानं विद्यते। वैदिकसंस्कृतं विश्वस्य प्राचीनतमासु भाषासु अन्यतमा मन्यते, यस्याः अध्ययनं तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य विकासे महत्त्वपूर्णं वर्तते। ध्वनिविज्ञानम्, रूपविज्ञानम्, शब्दव्युत्पत्तिः, वाक्यरचना, व्याकरणव्यवस्था च संस्कृतभाषायां यथा सूक्ष्मरूपेण व्यवस्थितं दृश्यते, तादृशं अन्यासु बहुषु प्राचीनभाषासु दुर्लभम्। एतस्मादेव कारणात् भाषाविज्ञानस्य गम्भीरमध्ययनं कुर्वन्तः विद्वांसः वैदिकसाहित्यस्य अध्ययनं नितरामावश्यकं मन्यन्ते। वस्तुतः संस्कृतं केवलं सम्प्रेषणमाध्यमं नास्ति, अपि तु भारतीयसंस्कृतेः, सभ्यतायाः, दार्शनिकपरम्परायाश्च प्रतिनिधिभाषा वर्तते। भारतस्य प्राचीनं वैदिकं लौकिकं च वाङ्मयं संस्कृतभाषायामेव संरक्षितम् अस्ति। वेदाः, उपनिषदः, धर्मसूत्राणि, स्मृतयः, दर्शनग्रन्थाः, रामायणम्, महाभारतम्, पुराणानि, काव्यानि, नाटकानि, व्याकरणम्, आयुर्वेदः, ज्योतिषम्, वास्तुशास्त्रम्, अर्थशास्त्रम्, कामशास्त्रम्, नाट्यशास्त्रम्, सङ्गीतशास्त्रमित्यादयः असंख्याः ग्रन्थाः संस्कृतवाङ्मयस्य विशालतां प्रकाशयन्ति।

अतः भारतीयज्ञानपरम्परायाः सम्यगवबोधाय संस्कृताध्ययनं नितरामपेक्षितम्। संस्कृतवाङ्मयस्य व्यापकत्वं निम्नलिखितेन सुप्रसिद्धेन श्लोकेन सुन्दरतया प्रतिपादितम् –

"संस्कृते संस्कृतिज्ञेया संस्कृते सकलाः कलाः।
संस्कृते सकलं ज्ञानं संस्कृते किं न वर्तते॥" इति ।

संस्कृतनीतिसाहित्यम्

'नीतिः' नाम व्यक्तेः समाजस्य च हितकरः समुचितः व्यवहारः। या नीतिः देशकालसमाजपरिस्थितीनामनुसारं व्यवहारस्य युक्तायुक्तत्वं विवेचयति, सा नीतिशास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्णा भवति। मानवव्यवहारस्य गुणदोषान् विचार्य करणीयाकरणीययोः निर्णयं प्रददाति यत् शास्त्रं तत् नीतिशास्त्रम्।

संस्कृतनीतिकाव्यं भारतीयसाहित्यस्य अमूल्यरसनिधिः कलासम्पदां च महदाकरः अस्ति। अस्मिन् रसस्य, भावस्य, कल्पनाशक्तेः, कलात्मकाभिव्यक्तेश्च अद्वितीयः समन्वयः दृश्यते। विशेषतः शृङ्गाररसप्रधानैः कविभिः स्वकीयया प्रतिभया, सूक्ष्मनिरीक्षणेन, अभिनवकल्पनया च संस्कृतसाहित्यं समृद्धं, सरसं, सौन्दर्यमयं च कृतम्। विविधैः अलङ्कारैः, भाववैचित्र्यैः, छन्दोवैविध्येन, भाषामाधुर्येण च संस्कृतकाव्यस्य साहित्यिकश्रीः बहुगुणिता जाता। अतः संस्कृतकाव्यं केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं नास्ति, अपितु रसास्वादनस्य, सौन्दर्यबोधनस्य, मानवीयसंवेदनानां च श्रेष्ठमाध्यममिति कथयितुं शक्यते। संस्कृतकाव्यं केवलं भाषासौन्दर्यस्य निदर्शनं नास्ति; अपितु तत्त्वचिन्तनस्य, रसदर्शनस्य, मानवीयमनोविज्ञानस्य, सामाजिकमूल्यानां, कलात्मकप्रतिभायाश्च समन्वितमभिव्यक्तिमाध्यमम् अस्ति। अतः संस्कृतकाव्यपरम्परा भारतीयसाहित्यस्य शाश्वतगौरवमिति निर्विवादं वक्तुं शक्यते। संस्कृतनीतिसाहित्यस्य विकासे काव्यरचनापरम्परायाः अपि विशिष्टं योगदानम् अस्ति। नीतिकाव्यपरम्परायां कवयः अल्पैः श्लोकैः गम्भीरान् भावान्, जीवनदर्शनं, प्रेम, नीतिः, वैराग्यम्, प्रकृतिसौन्दर्यं च अत्यन्तं प्रभावकरूपेण निरूपितवन्तः। भारतीयकाव्यपरम्परायां कवेः स्थानं सामान्यलेखकस्य अपेक्षया बहु उच्चतरं परिगणितम्। यत्र गम्भीरदृष्टिः, नवोन्मेषशक्तिः, समाजजीवनस्य यथार्थपरिज्ञानं च विद्यते, तत्रैव वास्तविकं कवित्वं सम्भवति। एतदेव कारणं यत् वेदेषु तथा उपनिषदादिषु परमात्मा अपि **"कविर्मनीषी परिभूः"** इति विशेषणैः स्तूयते। अत्र कवि इति पदं केवलं पद्यरचयितारं न बोधयति, अपि तु सर्वज्ञं, दूरदर्शिनं, तत्त्वदर्शिनं च पुरुषं निर्दिशति।

नीतिकाव्यानां महत्त्वम्

भारतीयसाहित्यपरम्परायां नीतिकाव्यानां विशिष्टं महत्त्वं विद्यते। संस्कृतसाहित्ये विविधेषु काव्यप्रकारेषु नीतिकाव्यं सरलतया, संक्षिप्ततया, भावगाम्भीर्येण च सहृदयहृदयं रञ्जयति। नीतिकाव्यानां लोकप्रियतायाः प्रमुखं कारणं तेषां संक्षिप्तता अपि अस्ति। विस्तीर्णमहाकाव्येषु यः विषयः बहुभिः सर्गैः श्लोकैश्च प्रतिपाद्यते, स एव विषयः काव्ये अल्पैः श्लोकैः साररूपेण प्रस्तोतुं शक्यते। प्रत्येकस्मिन् श्लोके कविना गूढो भावः, उपदेशः अथवा जीवनानुभवः सुबोधया भाषया प्रतिपाद्यते। अतः पठनाय, मननाय, स्मरणाय च सुलभानि भवन्ति। विशेषतः नीतिपरककाव्येषु सामान्यजन-जीवनस्य विविधाः अनुभूतयः सूक्तिरूपेण प्रस्तुताः दृश्यन्ते।

नीतिकाव्येषु काव्यशास्त्रीयदृष्ट्यापि अनेकानि वैशिष्ट्यानि सन्ति। उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, अनुप्रासः, यमकम् इत्यादीनां अलङ्काराणां प्रयोगेन कवयः श्लोकानां सौन्दर्यं वर्धयन्ति। विविधाः छन्दांसि प्रयुज्यन्ते, येन श्लोकानां श्राव्यता माधुर्यं च वर्धते। भावस्य गाम्भीर्यं, भाषायाः प्रसादगुणः, अर्थस्य संक्षिप्तता तथा उपदेशस्य प्रभावकारिता नीतिकाव्यानां प्रमुखानि वैशिष्ट्यानि भवन्ति। एवं नीतिकाव्यं भारतीयकाव्यपरम्परायाः महत्त्वपूर्णः काव्यप्रकारः अस्ति। नीतिः, शृङ्गारः, वैराग्यम्, भक्तिः, सदाचारः, लोकानुभवः इत्यादयः विविधाः विषयाः नीतिकाव्येषु प्रभावपूर्णतया प्रतिपादिताः सन्ति। अतः नीतिसाहित्यं न केवलं श्लोक-समुदायरूपाणि, अपि तु भारतीयजीवनदर्शनस्य, नैतिक-चिन्तनस्य, काव्यप्रतिभायाश्च प्रतिबिम्बरूपं साहित्यवैभवम् इति वक्तुं शक्यते।

रसदृष्ट्या नीतिकाव्यं संस्कृतसाहित्यस्य रमणीयतमः विभागः अस्ति। नीतिकाव्येषु मुख्यतया मानवजीवनस्य विविधाः अनुभूतयः, व्यवहाराः, मनोवृत्तयः, नैतिकमूल्यानि च काव्यात्मकरीत्या प्रतिपाद्यन्ते। सज्जनस्य महत्त्वं, विदुषः प्रतिष्ठा, धनस्य अनित्यता, दुर्जनस्य स्वभावः, लोभस्य दोषः, आत्मसम्मानस्य महत्त्वम् इत्यादीनां वर्णनेषु कविना मानवीयभावानां सूक्ष्मं निरीक्षणं कृतम्। सज्जनानां विनयः, परोपकारभावः, क्षमा, धैर्यं च वर्णयन् कविः उदात्तभावं जनयति। दुर्जनस्य स्वभावस्य निरूपणं कदाचित् व्यङ्ग्यप्रधानं भवति, येन हास्यस्य तथा उपहासस्य छाया अपि दृश्यते। संसारस्य क्षणिकतां तथा धनयौवनादीनां अस्थिरतां विवृण्वन् कविः वैराग्यभावस्य उदयाय भूमिं निर्माति। परस्परानुरागः, मिलनम्, विरहः, मानः, अभिसारः, सौन्दर्यं तथा प्रेमजन्याः विविधाः मनोवृत्तयः काव्यात्मकतया चित्रिताः सन्ति। विशेषतः नायिकायाः भावचाञ्चल्यं, लज्जा, मानः, अनुरागः, उत्कण्ठा, विरहव्यथा च मानवीयमनोविज्ञानस्य सूक्ष्मचित्रणरूपेण प्रकटन्ते। हर्षः, अनुरागः, सौन्दर्यबोधः च दृश्यते; विप्रलम्भशृङ्गारे तु विरहः, स्मरणम्, उत्कण्ठा, खेदः तथा मिलनाभिलाषः प्रमुखतया भावानां तथा मानवीयमनोवृत्तीनां सूक्ष्मं चित्रणं दृश्यते। नीतिकाव्यं केवलं उपदेशप्रधानं साहित्यं न भवति, अपि तु रसभावसमन्वितं काव्यरूपं भवति। अतः तेषु केवलं नीत्युपदेशस्य शुष्कता न दृश्यते, अपि तु विविधैः रसैः भावैश्च सह तस्योपदेशस्य सौन्दर्यपूर्णं समन्वयः दृश्यते। विशेषतया उल्लेखनीयम्। एतेषु जीवनव्यवहारः,

सदाचारः, कर्तव्यपालनम्, मैत्री, विद्या, धनस्य सदुपयोगः, दुष्टजनवर्जनम्, सज्जनसङ्गतिः, आत्मसंयमः इत्यादयः विषयाः अत्यन्तं प्रभावकरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति। कवयः प्रत्यक्षतया तथा परोक्षतया लोकानां शिक्षणं कुर्वन्ति। अतः नीतिकाव्यानि भारतीयसमाजस्य नैतिकसंस्कारनिर्माणे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति। भारतीयमनीषिणः सर्वेषु युगेषु काव्यमाध्यमेन समाजस्य मार्गदर्शनं कर्तुं प्रयत्नशीलाः आसन्। तेषां मतानुसारं काव्यस्य प्रयोजनं केवलं मनोरञ्जनं न, अपि तु लोकहितं, सदाचारप्रवर्तनं, संस्कारसंवर्धनं च। एतदेव कारणं यत् नीतिकाव्यानि अद्यापि समानरूपेण प्रासङ्गिकानि मन्यन्ते।

नीतिकाव्यानि

संस्कृतसाहित्ये नीतिकाव्यपरम्परा अत्यन्तं समृद्धा प्राचीना च वर्तते। विविधेषु कालेषु महाकविभिः समाजस्य नैतिक-धार्मिक-सांस्कृतिक- आध्यात्मिकोन्नत्यर्थं नानाविधानि नीतिकाव्यानि विरचितानि। एतानि काव्यानि केवलं काव्यसौन्दर्यस्य निदर्शनानि न सन्ति, अपितु जनजीवनाय मार्गदर्शकत्वेन अपि महत्त्वपूर्णानि भवन्ति। धर्मः, नीतिः, शृङ्गारः, वैराग्यम्, भक्तिः, सदाचारः, दार्शनिकचिन्तनम् इत्यादयः विषयाः एषु नीतिकाव्येषु सम्यगुपवर्णिताः सन्ति।

तेषु केषाञ्चन ग्रन्थानां नामानि ग्रन्थकाराश्च अधोनिर्दिष्टे कोष्ठके दीयन्ते –

नीतिकाव्यम् / नीतिग्रन्थः	ग्रन्थकारः
पञ्चतन्त्रम्	विष्णुशर्मा
हितोपदेशः	नारायणपण्डितः
नीतिशतकम्	भर्तृहरिः
चाणक्यनीतिः	चाणक्यः (कौटिल्यः)
लघुचाणक्यम्	चाणक्यः (कौटिल्यः)
वृद्धचाणक्यम्	चाणक्यः (कौटिल्यः)
कामन्दकीयनीतिसारः	कामन्दकः
नीतिवाक्यामृतम्	सोमदेवसूरिः
शुक्रनीतिः	शुक्राचार्यः
विदुरनीतिः	वेदव्यासः
भीष्मनीतिः (शान्तिपर्व)	वेदव्यासः
अर्थशास्त्रम्	कौटिल्यः (चाणक्यः)
सुभाषितरत्नभाण्डागारः	अज्ञातः (सङ्कलकः)
सुभाषितावली	वल्लभदेवः
सदुक्तिकर्णामृतम्	श्रीधरदासः
सूक्तिमुक्तावली	जल्हणः
प्रसन्नराघवः (नीतिसुभाषितैः युक्तः)	जयदेवः
कथासरित्सागरः (नीतिपरककथाः)	सोमदेवः
बृहत्कथामञ्जरी	क्षेमेन्द्रः
चारुचर्या	क्षेमेन्द्रः
दर्पदलनम्	क्षेमेन्द्रः
सेव्यसेवकोपदेशः	क्षेमेन्द्रः
देशोपदेशः	क्षेमेन्द्रः
कलाविलासः (उपदेशात्मकः)	क्षेमेन्द्रः
नर्ममाला	क्षेमेन्द्रः
दृष्टान्तशतकम्	कुसुमदेवः
शार्ङ्गधरपद्धतिः	शार्ङ्गधरः
उपदेशमाला	धर्मदासगणिः
सुभाषितावली	वल्लभदेवः

इत्यादीनि अनेकानि नीतिकाव्यानि सन्ति।

संस्कृतनीतिसाहित्ये शैक्षिकतत्त्वानां अनुशीलनम्

संस्कृतवाङ्मये नीतिसाहित्यस्य स्थानम् अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। नीतिसाहित्यं केवलं सदाचारोपदेशानां सङ्ग्रहः न, मानवजीवनस्य विविधपक्षाणां सूक्ष्मनिरीक्षणपूर्वकं प्रस्तुतं व्यवहारदर्शनम् अपि अस्ति। मनुष्यस्य वैयक्तिकजीवनम्, पारिवारिकजीवनम्, सामाजिकव्यवहारः, राजकीयदायित्वम्, नैतिकचिन्तनम्, आत्म-संयमः, मित्रता, नेतृत्वम्, कर्तव्यबोधः, परोपकारः, विवेकः, विनयः, धैर्यम् इत्यादयः विषयाः संस्कृतनीतिसाहित्ये विविधैः प्रकारैः प्रतिपादिताः सन्ति। अतः नीतिसाहित्यं शिक्षायाः विविधोद्देश्य-साधनाय महत्त्वपूर्णं साधनं भवितुमर्हति।

शिक्षायाः मूलोद्देश्यं केवलं पुस्तकीयज्ञानस्य सम्पादनं न भवति, अपि तु व्यक्तेः ज्ञानात्मकस्य, भावात्मकस्य, सामाजिकस्य, नैतिकस्य, चारित्रिकस्य च विकासः भवति। अस्यां दृष्ट्या संस्कृतनीतिग्रन्थेषु प्रतिपादिताः विचाराः शिक्षायाः व्यापकस्वरूपेन सह घनिष्ठसम्बन्धं वहन्ति। नीतिश्लोकाः मनुष्यस्य चिन्तनं परिष्कुर्वन्ति, सदसद्विवेकं जनयन्ति, कर्तव्याकर्तव्ययोः भेदं बोधयन्ति तथा जीवनं प्रति उत्तरदायित्वपूर्णां दृष्टिं निर्मापयन्ति। विशेषतः नीतिशतकम्, चाणक्यनीतिः तथा विदुरनीतिः इत्यादिषु ग्रन्थेषु शैक्षिकतत्त्वानि प्रत्यक्षोपदेशरूपेण तथा अप्रत्यक्ष-जीवनानुभवरूपेण च प्राप्यन्ते। एतेषां ग्रन्थानां अध्ययनात् ज्ञायते यत् प्राचीनभारतीयचिन्तने शिक्षा मनुष्यस्य सम्पूर्ण-जीवनपरिष्कारस्य प्रक्रिया आसीत्। तेषां मध्ये ज्ञानात्मकविकासः,

भावात्मकविकासः, नैतिकविकासः, सामाजिकविकासः, आत्म-संयमः, नेतृत्वम्, निर्णयक्षमता, कर्तव्यबोधः तथा व्यक्तित्वनिर्माणम् इत्यादीनां आधुनिकशैक्षिकतत्त्वानां मूलरूपाणि द्रष्टुं शक्यन्ते। एतेन संस्कृतनीतिसाहित्यं केवलं साहित्यिकदृष्ट्या न, अपि तु शैक्षिकदृष्ट्यापि अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं तथा अनुसन्धेयम् इति स्पष्टं भवति। **इत्थमनेन प्रकारेण** संस्कृतनीतिसाहित्यं ज्ञानप्रदानम् + मूल्यनिर्माणम् + व्यवहारपरिष्कारः + व्यक्तित्वविकासः + सामाजिकसामञ्जस्यम् इत्येतान् पञ्च प्रमुखान् शैक्षिकपक्षान् समाहितं करोति। आधुनिकशिक्षायां ज्ञानात्मकविकासेन सह सामाजिक-भावात्मक-नैतिकविकासस्य आवश्यकता स्वीकृता अस्ति। केवलं परीक्षासु उत्तीर्णता वा व्यावसायिकयोग्यता वा शिक्षायाः सम्पूर्णं प्रयोजनं न भवति। उत्तरदायित्वपूर्णस्य, विवेकशीलस्य, नैतिकस्य, संवेदनशीलस्य च नागरिकस्य निर्माणम् अपि शिक्षायाः दायित्वम् अस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे संस्कृतनीतिसाहित्यं आधुनिकशिक्षायाः कृते महत्त्वपूर्णां सामग्रीं प्रददाति।

विशेषतः—

- **नीतिशतकम्** — नैतिकता, विवेकः, सद्गुणाः, चरित्रनिर्माणम्।
- **चाणक्यनीतिः**—व्यवहारज्ञानम्, नेतृत्वम्, सामाजिकदक्षता, व्यावहारिकबुद्धिः।
- **विदुरनीतिः** — धर्मः, न्यायः, राजधर्मः, आत्मसंयमः, कर्तव्यबोधः।
- **शुक्रनीतिः** — व्यवहारिकशिक्षा, व्यावसायिककौशलम्, प्रशासनिकदक्षता, नीतिशिक्षा।

अतः एते ग्रन्थाः केवलं ऐतिहासिकसाहित्यस्य अवशेषाः न, अपि तु आधुनिकमूल्यशिक्षायाः, व्यक्तित्वविकासस्य, सामाजिकशिक्षायाः च उपयोगिनः स्रोतांसि भवितुमर्हन्ति।

एवं संस्कृतनीतिसाहित्ये निहितानि शैक्षिकतत्त्वानि बहु-आयामीनि सन्ति। ज्ञानम्, विवेकः, विनयः, आत्मसंयमः, सत्यनिष्ठा, कर्तव्यबोधः, सामाजिकम् उत्तरदायित्वम्, नेतृत्वगुणः, निर्णयक्षमता, आत्मनिरीक्षणम्, नैतिकता, परोपकारभावना च तत्र प्रमुखतया प्रतिपादिताः सन्ति। एतानि तत्त्वानि केवलं सैद्धान्तिकरूपेण न, अपि तु जीवनानुभवस्य, दृष्टान्तस्य, सुभाषितस्य, चरित्रचित्रणस्य च माध्यमेन प्रस्तुतानि सन्ति।

उपसंहारः

भारतीयसंस्कृतेः, कलानां, शास्त्राणां, ज्ञानपरम्परायाश्च मूलाधारः संस्कृतभाषा एव अस्ति। संस्कृतवाङ्मये रचिताः प्राचीनग्रन्थाः केवलं ऐतिहासिकपुस्तकानि न सन्ति। तेषु मानवजीवनस्य, समाजस्य, शिक्षायाः, नैतिकव्यवहारस्य तथा मानसिकप्रवृत्तीनां विषये गम्भीराः विचाराः निहिताः सन्ति। तथापि आधुनिककाले तेषां सम्यक् अध्ययनं तथा तत्त्वानां व्यवहारिकरूपेण प्रस्तुतीकरणं पर्याप्ततया न दृश्यते। फलतः तेषु अन्तर्निहितानां बहूनां जीवनोपयोगितत्त्वानां विलुप्तिर्जायते।

वर्तमानः कालः विज्ञानस्य, प्रौद्योगिक्याः तथा तीव्रसामाजिकपरिवर्तनस्य कालः अस्ति। भौतिकसुविधानां विस्तारः मानवजीवनं सुकरं कृतवान्, किन्तु तेन सह जीवनमूल्यानां परिवर्तनम्, पारम्परिकसंस्काराणां क्षयः, सामाजिकसम्बन्धानां शैथिल्यं, मानसिकतनावः तथा नैतिकद्वन्द्वानि अपि वर्धन्ते। एतादृशे परिवर्तिते सामाजिकपरिवेशे प्राचीनभारतीयज्ञानपरम्परायां निहितानां जीवनोपयोगितत्त्वानां पुनरवलोकनम् आवश्यकम् अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

1. चाणक्य नीति दर्पण 1.7, 2.11, 3.8, 11
2. चाणक्यनीति- पं० जगदीश्वरानन्द नीतिशतकम
3. शुक्रनीति 1.11, 3.15, 55
4. कामन्दकीय नीतिसार 1.6
5. नीतिशतकम् - डॉ० श्री रामनारायण शास्त्री, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर
6. आधुनिक भारत में सस्कृत की उपादेयता डॉ० कृष्ण लाल, नाग प्रकाशक, दिल्ली
7. कौटिलीयम् अर्थशास्त्रम् डॉ० रूपनारायण त्रिपाठी, हंसा प्रकाशन, जयपुर
8. हितोपदेश- डॉ० भीमराजशर्म, हंसा प्रकाशन, जयपुर
9. विदुरनीति- युधिष्ठिर मीमांसक, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत हरयाणा
10. पंन्चतन्त्रम् डॉ० बाबूराम त्रिपाठी, महालक्ष्मी प्रकाशन, जयपुर
11. भारतीय संस्कृति-डॉ० प्रीतिप्रभा गोयल, राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर
12. संस्कृत साहित्य में नीतिकथा का उद्गम एवं विकास- डॉ० प्रभाकर नारायण कवठेकर, चौखम्बा, प्रकाशन, वाराणासी।